

Conceptexamenprogramma filosofie havo

Versie 1

September 2026

Verantwoording

2026 SLO, Amersfoort

Mits de bron wordt vermeld, is het toegestaan zonder voorafgaande toestemming van de uitgever deze uitgave geheel of gedeeltelijk te kopiëren en/of verspreiden en om afgeleid materiaal te maken dat op deze uitgave is gebaseerd.

Auteur

SLO

Informatie

SLO

Postbus 502, 3800 AM Amersfoort

Telefoon (033) 4840 840

Internet: www.slo.nl

E-mail: info@slo.nl

AN 3.8055.055

Inhoudsopgave

1. Inleiding	4
Leeswijzer	4
Meer informatie	4
2. Karakteristiek filosofie	5
Kenmerken van de mens en maatschappijvakken	5
Kenmerken van het vak filosofie	6
Filosofie als schoolvak	7
Filosofie in de schoolsoorten	7
Havo	8
Vwo	8
3. Raamwerk met domeinen en subdomeinen	9
4. Eindtermen	10
Domein A Filosofische vaardigheden	10
Domein B Filosofische praxis	19
Subdomein B1 Filosofisch schrijven	19
Subdomein B2 Filosofisch spreken	21
Subdomein B3 Filosofisch verbeelden	23
Subdomein B4 Filosofisch praktiseren	25
Domein C Filosofische antropologie	27
Subdomein C1 Wat is filosofische antropologie?	27
Subdomein C2 Wat is de mens?	30
Domein D Ethiek	32
Subdomein D1 Wat is ethiek?	32
Subdomein D2 Wat is een goede handeling?	35
Domein E Sociale en politieke filosofie	38
Subdomein E1 Wat is sociale en politieke filosofie?	38
Subdomein E2 Hoe krijgen het sociale en het politieke vorm?	41
Domein F Wisselend onderwerp	42
Bijlage - Begrippenlijst	44

1. Inleiding

Voor je ligt het conceptexamenprogramma filosofie voor het havo. De afgelopen twee jaar heeft de vakvernieuwingscommissie filosofie dit conceptexamenprogramma ontwikkeld – tegelijkertijd en in samenhang met de andere conceptexamenprogramma's van de mens en maatschappijvakken voor alle schoolsoorten en leerwegen. SLO voert in [opdracht](#) van het ministerie van OCW regie over de actualisatie van het gehele curriculum.

Op basis van dit conceptexamenprogramma ontwikkelt het College voor Toetsen en Examens (CvTE) een conceptsyllabus voor de inhoud die aan het centraal examen zijn toegewezen. SLO zal alle conceptexamenprogramma's en -syllabi beproeven in de onderwijspraktijk. De feedback die wordt opgehaald bij leerlingen, leraren en andere betrokkenen wordt gewogen en waar nodig worden de conceptexamenprogramma's en de conceptsyllabi aangescherpt. Daarna worden de documenten vastgesteld door het ministerie van OCW. Vanaf dat moment kunnen het definitieve examenprogramma en de syllabi geïmplementeerd worden.

Leeswijzer

Dit conceptexamenprogramma begint met een karakteristiek, waarin de visie op het vak filosofie en de positie van het vak in de bovenbouw van het voortgezet onderwijs staat beschreven. Daarna volgt het raamwerk: een schematische weergave van de inhoud per domein of subdomein en een verdeling van inhoud over school- en centraal examen. Daarna volgen de eindtermen. Per eindterm is een doelzin, uitwerking ('Het gaat hierbij om') en een illustratie ('Te denken valt aan') opgenomen. Tot slot staat in de bijlage de begrippenlijst.

Meer informatie

Meer informatie over de inhoudelijke keuzes en de inrichting van het proces vind je in het toelichtingsdocument conceptexamenprogramma's filosofie voor havo en vwo (Koek, 2026).

Alle informatie over de totstandkoming, de opzet, werkwijze en inhoud van de conceptexamenprogramma's is te vinden op:

www.actualisatie-examenprogrammas.nl/mens-maatschappij.

2. Karakteristiek filosofie

Kenmerken van de mens en maatschappijvakken

De mens en maatschappijvakken bestuderen mensen in hun onderlinge relaties en in relatie tot hun leefomgeving. Centraal staan manieren waarop mensen (samen)leven, de samenleving vormgeven en betekenis geven aan de wereld. Samenlevingen worden binnen deze vakken opgevat als dynamische sociale systemen die voortdurend in beweging zijn en reageren op veranderingen in hun omgeving.

Binnen de mens en maatschappijvakken vormen verwondering en fascinatie belangrijke uitgangspunten: zij wekken de nieuwsgierigheid en nodigen uit tot verder denken en onderzoeken. Leerlingen leren vragen te stellen, verschijnselen te analyseren, perspectieven te onderscheiden en verbanden te leggen tussen individueel handelen en bredere sociale, politieke, economische en ecologische ontwikkelingen.

Wat de mens en maatschappijvakken met elkaar verbindt, is hun gedeelde focus op het ontwikkelen van inzicht in sociale processen en het oefenen met verschillende benaderingswijzen. Door kennis te maken met uiteenlopende manieren van denken en onderzoeken leren leerlingen de complexiteit van samenlevingen te doorgronden, zich te verhouden tot onzekerheid en uiteenlopende interpretaties en onderbouwde oordelen te vormen. Deze benaderingen worden binnen maatschappelijke vraagstukken geoefend en verdiept. In de bovenbouw van het voortgezet onderwijs omvat het vakkencluster aardrijkskunde, bedrijfseconomie, economie, filosofie, geschiedenis, maatschappijleer en maatschappijstudies. Elk vak kent een eigen perspectief op maatschappelijke vraagstukken en brengt daarbij eigen vraagstellingen, concepten en benaderingswijzen mee. Deze variatie stelt leerlingen in staat om verschijnselen vanuit verschillende perspectieven te verkennen.

Zo dragen de mens en maatschappijvakken bij aan de vorming van leerlingen tot reflectieve deelnemers aan de samenleving en ondersteunen zij de leerlingen bij het ontwikkelen van een duurzame, verantwoordelijke en respectvolle omgang met anderen, met samenlevingen en met de aarde als gezamenlijke leefomgeving.

Kenmerken van het vak filosofie

Filosofie richt zich op fundamentele vragen over het bestaan, de mens en de wereld. Het vraagt van leerlingen een kritische en onderzoekende houding, waarin verwondering en doordachte twijfel samenkomen. Begrip in de filosofie gaat altijd gepaard met het besef van niet-weten. Filosofie kent geen vaste domeintheorie, begrippen kunnen alleen binnen specifieke contexten worden geduid en vragen vormen het vertrekpunt het vak vertrekt vanuit vragen. Juist omdat de wereld voortdurend verandert, blijft filosofie in beweging. Die openheid is wezenlijk voor het vak – het zoekt, bevraagt en denkt steeds opnieuw, zonder ooit tot een afsluiting te komen.

In het schoolvak filosofie vormen eigen en gedeelde ervaringen van de leerlingen het uitgangspunt voor het vragen en denken dat in de lessen centraal staat. Leerlingen worden uitgedaagd om zich te verhouden tot ideeën en perspectieven buiten hun directe beleavingswereld. Filosofie overstijgt het hier en nu: leerlingen leren denken in dialoog met de geschiedenis van het denken. Klassieke en moderne filosofen bieden houvast, confrontatie en inspiratie. Filosofie helpt leerlingen zich te oriënteren in een complexe en snel veranderende wereld. Zij ontwikkelen hun eigen denken - individueel en in gesprek met anderen. Filosofie biedt een referentiekader om bewust keuzes te maken, argumenten af te wegen en zelf richting te geven aan denken en handelen. Leerlingen krijgen inzicht in de manier waarop ideeën invloed hebben op hoe zij zichzelf, de ander en de wereld begrijpen, hoe ze oordelen en handelen.

Een kernaspect van het vak is systematische reflectie: leerlingen leren hun gedachten niet alleen te uiten, maar ook zorgvuldig te onderzoeken. Leerlingen ontwikkelen een houding van verwondering, openheid, aandacht en kritische reflectie. Ze leren vooronderstellingen te herkennen, begrippen te verhelderen, morele en maatschappelijke vragen te analyseren en argumenten af te wegen. Filosofische praktijken als het voeren van socratische gesprekken en het schrijven van filosofische essays vormen hierbij een belangrijk oefenterrein.

Filosofieonderwijs is gebaseerd op het principe van gelijkwaardigheid in denken: iedereen is vrij om te vragen, te twijfelen en standpunten te onderzoeken. Leerlingen leren hun gedachten zorgvuldig te formuleren en onderbouwen, terwijl ze ook actief proberen andere perspectieven te begrijpen. De diversiteit aan ideeën in de klas wordt daarbij gezien als bron van verdieping: het vertragen van het denkproces door confrontatie met het andere opent ruimte voor nieuwe inzichten. Deze ontmoeting met andere perspectieven vindt plaats in de dialoog met medeleerlingen en docenten, maar ook in de kennismaking met de rijke traditie van het filosofisch denken. Zo ontstaan nieuwe

verbindingen tussen persoonlijke ervaring en filosofisch denken. Het doel van het schoolvak filosofie is dan ook samen tot betekenisvolle inzichten te komen, het eigen perspectief te verrijken met perspectieven van anderen en zo de denkkraft van de leerling te verdiepen.

Filosofie als schoolvak

Filosofie is een profielkeuzevak in de bovenbouw van havo en vwo. Leerlingen kunnen filosofie kiezen in het profiel cultuur en maatschappij of in de vrije ruimte van een van de andere profielen. Filosofie is een breed vak dat bijdraagt aan het denken binnen andere vakken. Met filosofische antropologie, sociale en politieke filosofie en ethiek vult filosofie andere mens en maatschappijvakken inhoudelijk aan. Dit is ook het geval voor de natuurwetenschappelijke vakken: wetenschapsfilosofie verkent en evalueert de methoden, resultaten en effecten van de natuurwetenschappen. Net als bij kunst en cultuur geeft de leerling bij filosofie vorm en uiting aan eigen gedachten en ervaringen. Aan burgerschap levert filosofie een bijdrage door leerlingen uit te dagen kritisch na te denken over de betekenis van democratische basiswaarden. Digitale geletterdheid en filosofie vinden elkaar in de verkenning van maatschappelijke en ethische vraagstukken rond technologie. Ook Nederlands en filosofie versterken elkaar: bij beide vakken leren leerlingen teksten te lezen en te interpreteren. Ook leren zij hun gedachten op schrift te zetten, met argumenten te onderbouwen en in een gesprek in te brengen. Met wiskunde, ten slotte, deelt filosofie het opzetten en beoordelen van redeneringen en bewijsvoeringen.

Wat betreft werkwijzen geeft filosofie een aanvulling op andere vakken. Bij filosofie leren leerlingen gegeven en vermeend vaststaande begrippen en methoden te onderwerpen aan een kritisch onderzoek. Vooronderstellingen bij deze begrippen en methoden worden in de interactie met klasgenoten en filosofen uit het verleden aan de oppervlakte gebracht. Filosoferen is dan ook een vorm van grondslagenonderzoek. Daarbij wordt expliciet aandacht besteed aan de vraag hoe kennis tot stand komt, en op welke manier de sociale positie van individuen en groepen daarin een rol speelt.

Filosofie in de schoolsoorten

Het schoolvak filosofie binnen havo en vwo beweegt zich in het spanningsveld tussen *leren filosoferen* en *filosofie leren*. Leerlingen van beide schooltypen bekwamen zich in filosofische vaardigheden die ze toepassen binnen filosofische praktijken. Daarnaast verwerven ze kennis van filosofische stromingen, theorieën en begrippen.

Havo

Op de havo ligt de nadruk op de praktische filosofie, het *toepassen* van abstracte kennis en het samen denken. Leerlingen verwerven kennis op het gebied van filosofische antropologie, ethiek en sociale & politieke filosofie. Omdat het examenprogramma in twee jaar wordt doorlopen, is de hoeveelheid vakkennis beperkt. Dit examenprogramma is afgestemd op het uitstroomprofiel van de studenten: het hoger beroepsonderwijs. Daarbinnen staat een combinatie van theorie en praktijk centraal en ligt de nadruk op toepassing, probleemoplossing en samenwerking. Net als op het vwo leren leerlingen op de havo filosofische vaardigheden aan en oefenen zij zich in filosofische praktijken, maar in beperkte mate en met een toepassingsgerichte insteek.

Vwo

Filosofie op het vwo is qua vakkennis omvangrijker, complexer en abstracter dan filosofie op de havo. Naast onderdelen uit de praktische filosofie bestuderen leerlingen ook vakken uit de theoretische filosofie, namelijk epistemologie en wetenschapsfilosofie. Daarbij vormen abstracte begrippen het startpunt. Aangezien de meeste vwo'ers doorstromen naar een universitaire studie, biedt het vwo-programma een brede inleiding in praktische en theoretische filosofie.

3. Raamwerk met domeinen en subdomeinen

Hieronder vind je het raamwerk van filosofie, geordend naar domeinen en subdomeinen. Daarbij is een verdeling gemaakt van inhouden over het schoolexamen (SE) en centraal examen (CE).

Onderstaande SE-CE-verdeling is de basis voor het ontwikkelen van de conceptsyllabus en gericht op invoering van het examenprogramma op korte termijn (2-5 jaar).

Domeinindeling	Titel (sub)domein	Toewijzing	
		SE	CE
Domein A	Filosofische vaardigheden	x	x
Domein B	Filosofische praxis	x	
Subdomein B1	Filosofisch schrijven	x	
Subdomein B2	Filosofisch spreken	x	
Subdomein B3	Filosofisch verbeelden	x	
Subdomein B4	Filosofisch praktiseren	x	
Domein C	Filosofische antropologie		
Subdomein C1	Wat is filosofische antropologie?	x	
Subdomein C2	Wat is de mens?		x
Domein D	Ethiek		
Subdomein D1	Wat is ethiek?	x	
Subdomein D2	Wat is een goede handeling?		x
Domein E	Sociale en politieke filosofie		
Subdomein E1	Wat is sociale en politieke filosofie?	x	
Subdomein E2	Hoe krijgen het sociale en het politieke vorm?		x
Domein F	Wisselend onderwerp		x

4. Eindtermen

Domein A Filosofische vaardigheden

Eindterm 1

De leerling stelt filosofische vragen. (B)

Het gaat hierbij om:

- onderscheiden van filosofische en niet-filosofische vragen;
- formuleren van prealabele vragen bij filosofische vragen;
- formuleren van vragen vanuit verschillende filosofische domeinen;
- formuleren van filosofische vragen bij uitspraken, opvattingen, theorieën, ervaringen en praktijken.

Te denken valt aan:

- een gesprek voeren over mogelijke aanleidingen voor het stellen van filosofische vragen, zoals nieuwsgierigheid, verwondering en verontwaardiging;
- een lijst aanleggen van filosofische vragen die je zelf van belang vindt en deze vragen vervolgens ordenen per filosofisch domein;
- een filosofisch tekstfragment lezen en filosofische vragen formuleren die expliciet of impliciet in de tekst aanwezig zijn;
- een gesprek voeren over de vraag of Immanuel Kants vier vragen – *Wat kan ik kennen?, Wat moet ik doen?, Wat mag ik hopen?* en *Wat is de mens?* – als de centrale vragen van de filosofie kunnen worden beschouwd;
- enkele tekstfragmenten lezen uit *Het ware leven* (2019) van Alain Badiou en vervolgens zijn standpunt bespreken over het belang van het stellen van filosofische vragen, met name voor jongeren.

Eindterm 2**De leerling onderzoekt en evalueert verschillende filosofische posities in relatie tot een filosofische vraag. (B)**

Het gaat hierbij om:

- herkennen en weergeven van filosofische posities;
- evalueren van deze posities op consistentie en aannemelijkheid.

Te denken valt aan:

- een gesprek voeren over de vraag waarom er in het denken over juist filosofische vragen vaak meerdere posities ingenomen kunnen worden;
- een essay schrijven waarin de posities van respectievelijk monistische en dualistische mensbeelden kritisch worden besproken;
- een redevoering houden waarin je een utilitaristische positie inneemt met betrekking tot een ethische kwestie en deze positie argumentatief verdedigt;
- enkele filosofische tekstfragmenten over het sociaal contract lezen van verschillende denkers en vervolgens bespreken welke posities door die denkers worden ingenomen.

Eindterm 3

De leerling voert een filosofische dialoog en reflecteert daarop. (B)

Het gaat hierbij om:

- verwoorden van gedachten in relatie tot een filosofische vraag;
- luisteren naar en weergeven van gedachten die in de dialoog opkomen;
- voortbouwen op gedachten die in de dialoog opkomen;
- integreren van gedachten om tot een antwoord te komen;
- reflecteren op de vraag of de dialoog tot een nieuw inzicht heeft geleid.

Te denken valt aan:

- een dialoog voeren over de vraag of je in verschillende situaties en contexten jezelf kunt zijn;
- een gesprek voeren over wat een dialoog beoogt, in tegenstelling tot andere gespreksvormen zoals debat en discussie;
- een gesprek voeren over de formulering van een goede vraag voor een dialoog aan de hand van de criteria die Kristof van Rossem beschrijft in het hoofdstuk 'Het filosofisch gesprek' van Filosofie op school: Handboek vakdidactiek filosofie (2021);
- een metagesprek voeren waarin leerlingen na het voeren van een dialoog vaststellen of er belangrijke punten zijn blijven liggen en of de besproken filosofische vraag anders gesteld had moeten worden;
- enkele tekstfragmenten lezen uit de dialogen van Plato - zoals de Laches (wat is een goede opvoeding?), de Lysis (wat is vriendschap?) of de Politeia (wat is rechtvaardigheid?), waarbij leerlingen de verschillende rollen uit de dialoog aannemen.

Eindterm 4

De leerling definieert begrippen en evalueert definities. (B)

Het gaat hierbij om:

- definiëren aan de hand van voorbeelden en tegenvoorbeelden;
- evalueren van definities aan de hand van noodzakelijke en voldoende voorwaarden;
- reflecteren op het belang van het definiëren.

Te denken valt aan:

- een definitie bedenken van een begrip naar keuze en een klasgenoot vragen om een tegenvoorbeeld tegen de voorgestelde definitie te geven;
- een begrip definiëren aan de hand van voorbeelden en tegenvoorbeelden, zoals gebeurt in het uitgewerkte voorbeeld van Bernard Suits in hoofdstuk 3 (*Construction of a definition*) uit *The Grasshopper: Games, Life and Utopia* (2014);
- een beoordeling geven van de volgende definitie van spel: 'Een spel is een activiteit met een winnaar en een verliezer', waarbij je nagaat of deze definitie voldoet aan noodzakelijke en voldoende voorwaarden;
- een nieuwe versie maken van *The Golden Disk* van de NASA, die in 1977 met ruimtesondes Voyager 1 en 2 is meegestuurd om mogelijk buitenaards leven te informeren over wie en wat wij als mensheid zijn;
- een gesprek voeren over de vraag of je desinformatie actief moet en kunt bestrijden door je begrippen helder te formuleren en dat ook van anderen te vragen.

Eindterm 5**De leerling analyseert en evalueert vooronderstellingen en implicaties. (B)**

Het gaat hierbij om:

- weergeven van expliciete en impliciete vooronderstellingen bij vragen, uitspraken, argumentaties, posities, opvattingen, theorieën, en praktijken;
- weergeven van implicaties van uitspraken, definities, posities, opvattingen, theorieën en praktijken;
- evalueren van vooronderstellingen en implicaties op hun aannemelijkheid.

Te denken valt aan:

- een overzicht maken waarin je een expliciete en een impliciete vooronderstelling noteert bij de positie en argumenten in een filosofisch tekstfragment;
- in een gesprek vaststellen welke vooronderstellingen er in filosofische uitspraken besloten liggen, zoals 'de mens is vrij om diens eigen leven vorm te geven' of 'een handeling is goed als die het grootste geluk voor de grootste groep oplevert';
- een gesprek voeren over de overeenkomsten en verschillen tussen vooronderstellingen en vooroordelen;
- een overzicht maken van de belangrijkste vooronderstellingen in het bestaande onderwijssysteem, om vervolgens te onderzoeken of met andere vooronderstellingen ook een ander systeem denkbaar zou zijn;
- een gesprek voeren over de vlinderdroom in de Innerlijke Geschriften van Zhuang Zi en onderzoeken welke vooronderstellingen de auteur hierin bekritiseert.

Eindterm 6

De leerling argumenteert en evalueert argumentaties. (B)

Het gaat hierbij om:

- bevragen van het onderscheid tussen feitelijke en normatieve uitspraken;
- opstellen van een overtuigende argumentatie;
- afwegen van argumenten;
- evalueren van argumentaties op hun consistentie en aannemelijkheid.

Te denken valt aan:

- nieuwsberichten van verschillende sites vergelijken wat betreft de feitelijke en normatieve uitspraken die worden gedaan;
- een afweging maken tussen uiteenlopende argumenten bij maatschappelijke vraagstukken rond technologische innovatie en de spanning tussen vrijheid en veiligheid;
- een argumentatie opzetten of beoordelen met behulp van de filosofische statusleer, zoals beschreven door Bas van Bommel in zijn artikel 'Pleidooi voor een filosofische statusleer' in de *Spinoza!* (2024);
- lezen van de analogie van het verdrinkende kind in *Famine, Affluence, and Morality* (1972) van Peter Singer en bespreken of de gebruikte argumenten overtuigend zijn;
- de aannemelijkheid van verschillende soorten argumenten beoordelen, zoals argumenten gebaseerd op feiten, wetenschappelijk onderzoek, ervaring, waarden en normen, verwachting en nut.

Eindterm 7**De leerling redeneert over ethische vraagstukken. (B)**

Het gaat hierbij om:

- beschrijven van een situatie als een ethisch vraagstuk met gebruik van ethische begrippen;
- beschrijven van perspectieven van verschillende betrokkenen;
- afwegen van waarden;
- innemen van een beredeneerd standpunt;
- onderzoeken van de implicaties van het ingenomen standpunt.

Te denken valt aan:

- in een nieuwsbericht een ethisch vraagstuk herkennen en bespreken;
- een gesprek voeren over wat je zou moeten doen in de context van een ethische casus als het Heinz-dilemma van Lawrence Kohlberg, het reddingsboot-dilemma van Garrett Hardin of Plato's ring van Gyges;
- een Parlement van de dingen organiseren over een ethisch vraagstuk, waarbij ook de belangen van niet-menselijke actoren worden meegewogen;
- voorbeelden geven van ethische vraagstukken bij de filosofische antropologie en de sociale en politieke filosofie, de epistemologie en de wetenschapsfilosofie.

Eindterm 8

De leerling doordenkt filosofische gedachte-experimenten. (B)

Het gaat hierbij om:

- formuleren van filosofische vragen die een gedachte-experiment oproept;
- beargumenteren van mogelijke antwoorden vanuit de kaders die het gedachte-experiment stelt;
- onderzoeken van de implicaties van mogelijke antwoorden.

Te denken valt aan:

- het gedachte-experiment over het schip van Theseus uit Plutarchus' *Parallele levens* doordenken, en vervolgens de filosofische vragen en mogelijke antwoorden erop bespreken;
- een tekening maken van de passage 'Van visioen en raadsel' in *Aldus sprak Zarathoestra* (1883) van Friedrich Nietzsche, en bespreken welke implicaties het gedachte-experiment van de eeuwige wederkeer heeft voor de invulling van het eigen leven.

Eindterm 9**De leerling gebruikt ervaringen, interesses en kwaliteiten bij de eigen loopbaanontwikkeling. (E)**

Het gaat hierbij om:

- verkennen van de rol van vakspecifieke kennis en vaardigheden in de samenleving;
- oriënteren op sectoren, beroepen en vervolgopleidingen waarin filosofische kennis en vaardigheden een rol kunnen spelen;
- deelnemen aan activiteiten die bijdragen aan het verkennen van interesses, kwaliteiten en mogelijkheden;
- reflecteren op opgedane ervaringen, indien relevant voor de eigen oriëntatie op studie en beroep.

Te denken valt aan:

- deelnemen aan de Nederlandse Filosofie Olympiade, waar leerlingen workshops volgen van universitaire filosofiedocenten en hun eigen gedachten verwoorden in een filosofisch essay;
- deelnemen aan De Jonge Denkers, waar filosofieleerlingen zich uitspreken over de actualiteit;
- in gesprek gaan met beroepsbeoefenaars over de plaats van filosofische kennis en vaardigheden in hun loopbaan;
- verkennen van de toegevoegde waarde van kennis van de filosofie en filosofische vaardigheden binnen vervolgopleidingen;
- reflecteren op de vraag waarom je filosofie zou bestuderen en hoe dit jou als persoon en als burger kan verrijken.

Domein B Filosofische praxis

Subdomein B1 Filosofisch schrijven

Eindterm 10

De leerling onderzoekt en onderbouwt eigen gedachten in relatie tot een filosofische vraag in een zelfgeschreven filosofische tekst. (B)

Het gaat hierbij om:

- stellen van een filosofische vraag;
- reflecteren op het belang van de vraag;
- verwoorden van eigen gedachten;
- definiëren van gebruikte filosofische begrippen;
- formuleren van een beredeneerd antwoord op de vraag.

Te denken valt aan:

- een filosofisch essay schrijven met behulp van de *Cheat sheet Filosofische vragen beantwoorden* (2022) van Lieke Holdinga;
- een filosofisch essay schrijven aan de hand van het stappenplan van Marjan Slob en Tanny Dobbelaar in 'Pendelen tussen concreet en abstract' uit *Hoog spel: Filosoferen in de praktijk* (2022) van Jos Kessels, Jan Ewout Ruiter en Luuk Stegmann (red.);
- een blog bijhouden waarin je experimenteert met het schrijven in verschillende filosofische tekstgenres, zoals aforismen, dialogen, brieven, romans, toneelstukken, gebeden, dagboeken, korte verhalen en reisverslagen;
- afbeeldingen bekijken van de verbeteringen in het handgeschreven manuscript van de *Opus Postumum* (1938) van Immanuel Kant, om inzicht te krijgen in de manier waarop schrijven en denken hand in hand gaan.

Eindterm 11**De leerling evalueert eigen en door leeftijdsgenoten geschreven filosofische teksten. (B)**

Het gaat hierbij om:

- evalueren van gebruikte filosofische begrippen en argumenten;
- evalueren van de tekst als antwoord op de gestelde filosofische vraag;
- formuleren van suggesties voor het verbeteren van de tekst.

Te denken valt aan:

- met de klas een peer-reviewed filosofisch tijdschrift maken;
- een essay evalueren met behulp van het evaluatieschema van de Nederlandse Filosofie Olympiade;
- online gepubliceerde essays evalueren van de winnaars van de *International Philosophy Olympiad*;
- een gastles organiseren waarin een auteur vertelt over het proces van schrijven en verbeteren van filosofische teksten.

Subdomein B2 Filosofisch spreken

Eindterm 12

De leerling onderzoekt en onderbouwt eigen gedachten in relatie tot een filosofische vraag in een filosofisch gesprek. (B)

Het gaat hierbij om:

- stellen van een filosofische vraag;
- verwoorden van eigen gedachten;
- definiëren van gebruikte filosofische begrippen;
- onderbouwen van het gegeven antwoord;
- luisteren naar en doorvragen op de inbreng van gesprekspartners.

Te denken valt aan:

- een socratisch gesprek voeren met klasgenoten, zoals beschreven in *In vorm komen* (2025) van Jos Kessels;
- deelnemen aan een *Ethics Bowl* in de klas, school of regio;
- verschillende debatvormen uitproberen, zoals beschreven door Debbie Newman in het hoofdstuk 'Debate formats' in *Debate/Philosophy: How to start debating in the philosophy classroom* (2022);
- een speech of redevoering houden waarin eigen opvattingen worden verdedigd;
- een podcast maken over een filosofische vraag.

Eindterm 13**De leerling evalueert de eigen inbreng en die van de gesprekspartners in een filosofisch gesprek. (B)**

Het gaat hierbij om:

- evalueren van gebruikte filosofische begrippen en argumenten;
- evalueren van de eigen bijdrage en die van gesprekspartners;
- evalueren van de uitkomst van het gesprek als een antwoord op de gestelde filosofische vraag;
- formuleren van suggesties voor het verbeteren van toekomstige filosofische gesprekken.

Te denken valt aan:

- een socratisch gesprek, debat, of redevoering nabespreken met de klas;
- een bewering analyseren door begrippen, vooronderstellingen en tegenvoorbeelden te expliciteren, zoals beschreven in *De socratische methode* (1994) van Leonard Nelson;
- aan de hand van de aristotelische begrippen *ethos*, *pathos* en *logos* onderzoeken hoe je kunt spreken met inhoud en overtuigingskracht.

Subdomein B3 Filosofisch verbeelden

Eindterm 14

De leerling onderzoekt en onderbouwt eigen gedachten in relatie tot een filosofische vraag met behulp van (audio)visuele communicatie. (B)

Het gaat hierbij om:

- stellen van een filosofische vraag;
- reflecteren op het belang van de vraag die aan de basis ligt van het (audio)visuele product;
- verwoorden en visualiseren van eigen gedachten;
- combineren van filosofische begrippen, beelden en betekenissen om tot een betekenisvol geheel te komen.

Te denken valt aan:

- een visueel essay maken over een zelfgekozen onderwerp;
- een beeldend werk creëren waarin inhoud en vormgeving samenhangen met een filosofische vraag en de beantwoording ervan;
- een documentaire maken naar aanleiding van een filosofische vraag;
- video's van *ContraPoints* bekijken, als voorbeeld van hoe je beelden kunt gebruiken om filosofische onderwerpen te bespreken.

Eindterm 15**De leerling evalueert de eigen en door anderen gemaakte (audio)visuele communicatie. (B)**

Het gaat hierbij om:

- evalueren van gebruikte filosofische begrippen en (audio)visuele elementen in een betekenisvol geheel;
- evalueren van het product als antwoord op de gestelde filosofische vraag;
- formuleren van suggesties voor het verbeteren van het (audio)visuele product.

Te denken valt aan:

- criteria opstellen voor het evalueren van (audio)visuele communicatie, en aan de hand daarvan het eigen en door anderen gemaakte werk recenseren;
- *peer feedback* geven op het werk van anderen en ontvangen op eigen werk om het eigen (audio)visuele product te verbeteren;
- een filmmaker en een filosoof uitnodigen als juryleden om het gemaakte werk op waarde te schatten en aanbevelingen voor verbeteringen te doen.

Subdomein B4 Filosofisch praktiseren

Eindterm 16

De leerling experimenteert in de praktijk met een zelfgekozen filosofische visie. (E)

Het gaat hierbij om:

- oriënteren op filosofische visies die in de praktijk kunnen worden gebracht;
- verkennen van manieren om een zelfgekozen filosofische visie in de praktijk te brengen;
- ervaring opdoen met het praktiseren van een zelfgekozen filosofische visie;
- verwoorden van ervaringen en inzichten die tijdens het praktiseren van de filosofische visie worden opgedaan;
- reflecteren op de ervaringen en inzichten die al dan niet zijn opgedaan.

Te denken valt aan:

- stoïcijnse oefeningen uitproberen, zoals beschreven in *De stoïcijnse school* (2025) van Michiel Buis en Dennis de Gruijter;
- in de praktijk brengen van het Azteekse principe van *nētiliztli* (geworteldheid);
- in de praktijk brengen van *wu wei* uit het taoïsme;
- in de praktijk brengen van het *effectief altruïsme*, zoals ontwikkeld door Peter Singer en William MacAskill;
- in een dagboek, videolog of podcast bevindingen weergeven.

Eindterm 17

De leerling evalueert het in de praktijk brengen van een filosofische visie. (B)

Het gaat hierbij om:

- evalueren in hoeverre het gelukt is de visie in de praktijk te brengen;
- reflecteren op de waarde van de visie voor de praktijk.

Te denken valt aan:

- een presentatie houden over het ervaringsonderzoek en de opgedane inzichten;
- een gesprek voeren over hoe een in de praktijk gebrachte visie bij kan dragen aan een goed leven;
- lezen hoe Henry David Thoreau een filosofische visie in de praktijk bracht in *Walden, of het leven in de bossen* (1854), om vervolgens zijn inzichten te evalueren als inspiratie voor de eigen evaluatie van het praktiseren van een filosofische visie.

Domein C Filosofische antropologie

Subdomein C1 Wat is filosofische antropologie?

Eindterm 18

De leerling toont inzicht in centrale begrippen binnen de filosofische antropologie en past deze toe. (B)

Het gaat hierbij om:

- uitleggen van de begrippen rede, lichaam, bewustzijn, essentie, nature en nurture, vrijheid en determinisme;
- toepassen van deze begrippen in de context van vraagstukken binnen de filosofische antropologie;
- onderzoeken van een vraagstuk binnen de filosofische antropologie vanuit een wereldfilosofisch perspectief.

Te denken valt aan:

- een schematische weergave maken van begrippen uit de filosofische antropologie en hun onderlinge relaties;
- een semantische differentiaal maken met begrippenparen zoals vrij-gedetermineerd, nature-nurture en sociaal-egocentrisch als basis voor vergelijking en gesprek
- een gesprek voeren over de vraag 'Wat maakt een lichaam levend?', aan de hand van de opvatting van Aristoteles over de ziel en het Chinese begrip 'Qi'.

Eindterm 19**De leerling toont inzicht in filosofische opvattingen over de verhouding tussen mens en dier. (B)**

Het gaat hierbij om:

- weergeven van verschillende opvattingen over de verhouding tussen mens en dier;
- beargumenteren of de verschillen tussen mens en dier wezenlijk of gradueel zijn;
- benoemen van vooronderstellingen en implicaties van deze opvattingen;
- evalueren van deze opvattingen op consistentie en aannemelijkheid.

Te denken valt aan:

- een gesprek voeren over exceptionalisme en antropocentrisme, aan de hand van fragmenten uit *De ervaring prooi te zijn* (1995) van Val Plumwood;
- een definitie formuleren van het begrip denken waarmee je het vermogen tot denken kunt toeschrijven aan dieren en – in contrast hiermee – een definitie van denken formuleren waarmee je dit vermogen juist niet aan dieren kunt toeschrijven;
- afwegen in hoeverre de begrippen(paren) rede, lichaam, bewustzijn, essentie, nature en nurture, vrijheid en determinisme van toepassing zijn op mensen en op dieren;
- documentaires bekijken over gorilla Koko, bonobo Kanzi en grijze roodstaartpapegaai Alex en vervolgens een filosofische tekst schrijven over de vraag of er op het gebied van taal en begrip een kloof of een gradueel verschil bestaat tussen mensen en (deze) dieren.

Eindterm 20

De leerling verkent in hoeverre de mens zichzelf kan zijn. (E)

Het gaat hierbij om:

- oriënteren op filosofische opvattingen over het jezelf zijn;
- verkennen of je binnen verschillende contexten dezelfde 'zelf' bent;
- reflecteren op de vraag in hoeverre authenticiteit mogelijk is.

Te denken valt aan:

- enkele fragmenten lezen uit *An essay concerning human understanding* (1694, met name Boek II, hoofdstuk 27) van John Locke, en vervolgens bespreken wat het betekent om jezelf te zijn als je door de tijd heen verandert;
- een essay schrijven over de blik van de ander die ons kan reduceren tot iets wat we niet zijn, aan de hand van fragmenten uit *Zwarte huid, witte maskers* (1952) van Frantz Fanon;
- een gesprek voeren over de vraag in hoeverre je jezelf op autonome wijze vorm kunt geven door de keuzes die je maakt;
- een gesprek voeren over de vraag of je pas echt jezelf kunt zijn als je een sociaal en contemplatief leven leidt, zoals Yoram Stein stelt in zijn boek *Afkicken met Spinoza* (2026);
- een gesprek voeren over de vraag in hoeverre je fysiek, op social media en in game-omgevingen dezelfde 'zelf' bent.

Subdomein C2 Wat is de mens?

Eindterm 21

De leerling onderzoekt of we een lichaam hebben of een lichaam zijn. (B)

Het gaat hierbij om:

- uitleggen van monistische en dualistische opvattingen over de mens;
- benoemen van vooronderstellingen en implicaties van deze opvattingen;
- beargumenteren of we een lichaam hebben of een lichaam zijn.

Te denken valt aan:

- een samenvatting maken van de dualistische opvattingen van Plato en Descartes, de naturalistische opvattingen van Nietzsche en van de fysicalistische opvatting van Patricia Churchland;
- een gesprek voeren over de vraag of het bewustzijn los van het lichaam kan bestaan, aan de hand van het gedachte-experiment van de zwevende man in *Het boek van genezing* (1027) van Ibn Sīnā;
- met voorbeelden van lichamelijke activiteiten als sporten en dansen beargumenteren dat de bewuste menselijke ervaring belichaamd is in een dynamische wisselwerking met een omgeving;
- in een gesprek nagaan of je monistische en dualistische mensbeelden kunt herkennen in praktijken als het onderwijs, religie, de geneeskunst en sport.

Eindterm 22

De leerling toont inzicht in filosofische opvattingen over de verhouding tussen mens en techniek. (B)

Het gaat hierbij om:

- uitleggen van filosofische opvattingen over de verhouding tussen mens en techniek;
- beargumenteren in hoeverre machines kunnen denken;
- beargumenteren in hoeverre de mens verandert door de omgang met techniek.

Te denken valt aan:

- een samenvatting maken van de opvatting over de verhouding tussen mens en techniek van Donna Haraway;
- een gesprek voeren over de vraag of machines kunnen denken, aan de hand van het gedachte-experiment van John Searle over de Chinese Kamer in reactie op de Turing-test in het artikel *Minds, Brains, and Programs* (1980);
- een gesprek voeren over de vraag of wij met techniek niet alleen onze lichamelijke maar ook onze geestelijke vermogens uitbesteden, aan de hand van het begrip 'extended mind' uit het gelijknamige artikel van Andy Clark en David Chalmers (1998);
- een dialoog voeren over de vraag of je denkvaardigheden en concentratie door het gebruik van artificiële intelligentie en apps kunnen veranderen, en vervolgens afwegen of dit wenselijk is;
- enkele fragmenten lezen uit *Een cyborg manifest* (1985) van Donna Haraway, en de rol van techniek bespreken in de grensvervagingen tussen mens en dier, levende en niet-levende wezens, en fysieke en niet-fysieke fenomenen.

Domein D Ethiek

Subdomein D1 Wat is ethiek?

Eindterm 23

De leerling toont inzicht in centrale begrippen uit de ethiek en past deze toe. (B)

Het gaat hierbij om:

- uitleggen van de begrippen moraal en ethiek, descriptief en prescriptief, goed en kwaad, geluk, waarden en normen, instrumenteel en intrinsiek, universeel en relatief;
- toepassen van deze begrippen in de context van ethische vraagstukken;
- onderzoeken van een vraagstuk binnen de ethiek vanuit een wereldfilosofisch perspectief.

Te denken valt aan:

- een schematische weergave maken van ethische begrippen en hun onderlinge relaties;
- bespreken welke morele kwestie centraal staat in een casus en welke ethische begrippen nodig zijn om de kwestie te begrijpen;
- een tekening maken van een ethisch vraagstuk, zoals in *Appealing to multiple intelligences in the classroom: Using stick figures to teach philosophy* (2007) van Lisa Cassidy;
- een zaak van het College voor de Rechten van de Mens bespreken en aan de hand daarvan ethische begrippen context en betekenis geven;
- een gesprek voeren over de vraag of mensen van nature goed zijn, aan de hand van het gedachte-experiment van Mencius (4e eeuw v. Chr.) over het kind in de put.

Eindterm 24

De leerling onderzoekt en beargumenteert welke entiteiten tot de morele cirkel behoren. (B)

Het gaat hierbij om:

- uitleggen wat de morele cirkel inhoudt;
- formuleren van criteria voor het toelaten van entiteiten tot de morele cirkel;
- afwegen welke entiteiten tot de morele cirkel behoren.

Te denken valt aan:

- een gesprek voeren waarin je verkent welke voorbeelden wel en niet tot de morele cirkel behoren, zoals een huisdier, een beschermde soort, een dier in de intensieve veehouderij, een kamerplant, een natuurgebied, een rivier, toekomstige generaties, robots of AI;
- een casus bespreken waarin de vraag centraal staat of een bedrijf dierproeven mag doen voor medische vooruitgang;
- enkele tekstfragmenten lezen uit *Dierenbevrijding* (1975) van Peter Singer en bespreken of het vermogen tot lijden de enige moreel relevante eigenschap is.

Eindterm 25

**De leerling verkent in hoeverre de mens vrij en verantwoordelijk is.
(E)**

Het gaat hierbij om:

- oriënteren op filosofische opvattingen over vrijheid;
- verkennen van eigen ervaringen van vrijheid en onvrijheid;
- reflecteren op de vraag in hoeverre je vrij bent in je handelen;
- reflecteren op de vraag in hoeverre je verantwoordelijk bent voor je handelen.

Te denken valt aan:

- een moment beschrijven waarop je het gevoel had geen keuze te hebben en na het lezen van enkele tekstfragmenten uit *Living Without Free Will* (2006) van Derk Pereboom onderzoeken of je toch verantwoordelijk was voor wat je deed of naliet;
- enkele tekstfragmenten over vrijheid en verantwoordelijkheid lezen in Jean-Paul Sartres *Het existentialisme is een humanisme* (1946) en *De tweede sekse* (1949) van Simone de Beauvoir, en nagaan in hoeverre de ideeën van deze filosofen herkenbaar voor je zijn;
- een aantal handleidingen van gebruiksvoorwerpen bekijken en proberen een vergelijkbare handleiding voor de mens te tekenen, om te onderzoeken of je het eens bent met de centrale stelling van het existentialisme: dat de menselijke existentie voorafgaat aan de essentie;
- een gesprek voeren over de vraag in hoeverre je de verschillende definities van vrijheid die een rol spelen in *Twee opvattingen over vrijheid* (1958) van Isaiah Berlin herkent in je eigen leefwereld;
- een gesprek voeren over de vraag in hoeverre het onderscheid tussen eerste-ordeverlangens en tweede-ordeverlangens dat Harry Frankfurt introduceerde in het artikel *Freedom of the will and the concept of a person* (1971) aansluit bij je eigen ervaring.

Subdomein D2 Wat is een goede handeling?

Eindterm 26

De leerling toont inzicht in een deugdedithische benadering van het goede. (B)

Het gaat hierbij om:

- beargumenteren wat een goed mens is aan de hand van het begrip 'deugd';
- evalueren van ten minste één deugdedithische opvatting.

Te denken valt aan:

- een samenvatting maken van de deugdedithische opvattingen van Aristoteles en Confucius;
- een gesprek voeren over situaties waarin schaamte of trots een rol spelen en onderzoeken in hoeverre deze emoties waardevol zijn;
- lezen van fragmenten uit Oplevingen van het denken (2001), en bespreken welke rol emoties volgens Martha Nussbaum spelen bij het ontwikkelen van een goed karakter;
- lezen van het hoofdstuk 'Geestigheid' in de Ethica Nicomachea van Aristoteles, en bespreken in hoeverre humor een eigenschap is van een goed mens;
- een gesprek voeren over hoe volgens Confucius rituelen (Li) bijdragen aan het ontwikkelen van de deugd 'medemenselijkheid' (Ren).

Eindterm 27**De leerling toont inzicht in een deontologische benadering van het goede. (B)**

Het gaat hierbij om:

- beargumenteren wat een goede handeling is aan de hand van het begrip 'plicht';
- evalueren van ten minste één deontologische opvatting.

Te denken valt aan:

- een samenvatting maken van de deontologische opvatting van Immanuel Kant;
- een onderzoek doen naar plichten die aan autonome apparaten meegegeven kunnen worden;
- een gesprek voeren over de vraag in hoeverre een leugentje om bestwil acceptabel is, aan de hand van *Over het vermeende recht om uit menslievendheid te liegen* (1797) van Immanuel Kant;
- een gesprek voeren naar aanleiding van de vraag of de grondrechten die in hoofdstuk 1 van de Nederlandse Grondwet staan onvoorwaardelijk en voor iedereen moeten gelden, of dat er uitzonderingen gemaakt moeten worden als deze rechten botsen;
- een gesprek voeren over de vraag in hoeverre de categorische imperatief kan worden gezien als een universele wet, na het wegen van de kritiek van Gayatri Chakravorty Spivak in *A Critique of Postcolonial Reason* (1999).

Eindterm 28**De leerling toont inzicht in een consequentialistische benadering van het goede. (B)**

Het gaat hierbij om:

- beargumenteren wat een goede handeling is aan de hand van de gevolgen ervan;
- evalueren van ten minste één consequentialistische opvatting.

Te denken valt aan:

- een samenvatting maken van de consequentialistische opvattingen van Jeremy Bentham en John Stuart Mill;
- een gesprek voeren over de vraag in hoeverre je alle gevolgen van je handelen kunt overzien aan de hand van de film *The Butterfly Effect* (2004);
- een gesprek voeren op basis van de utilistische calculus over wat een eerlijke verdeling is van een bedrag van tienduizend euro over de leerlingen uit de klas;
- een gesprek voeren over hoe *An Introduction to the Principles of Morals and Legislation* (1789) van Jeremy Bentham de basis vormde voor het denken over dierenrechten;
- een gesprek voeren over de vraag in hoeverre het trolleyprobleem een probleem vormt voor het consequentialisme, aan de hand van het gedachte-experiment van Philippa Foot in *The problem of abortion and the doctrine of the double effect* (1967).

Domein E Sociale en politieke filosofie

Subdomein E1 Wat is sociale en politieke filosofie?

Eindterm 29

De leerling toont inzicht in centrale begrippen uit de sociale en politieke filosofie en past deze toe. (B)

Het gaat hierbij om:

- uitleggen van de begrippen macht, vrijheid, rechtvaardigheid, gelijkheid, rechten en plichten, utopie en dystopie, en staat;
- toepassen van deze begrippen in de context van vraagstukken binnen de sociale en politieke filosofie;
- onderzoeken van een vraagstuk binnen de sociale en politieke filosofie vanuit een wereldfilosofisch perspectief.

Te denken valt aan:

- een schematische weergave maken van begrippen uit de sociale en politieke filosofie en hun onderlinge relaties;
- de visies van enkele onderling verschillende politieke partijen onderzoeken op de invulling van sociaal- en politiekfilosofische begrippen;
- een vergelijking maken tussen de opvatting van Plato over de ideale staat en die van Aboe Nasr Al-Farabi in *De deugdzame stad* (948).

Eindterm 30**De leerling analyseert de relatie tussen controle en privacy. (B)**

Het gaat hierbij om:

- beargumenteren in hoeverre privacy van belang is;
- onderscheiden van verschillende vormen van controle;
- bepalen onder welke voorwaarden controle gerechtvaardigd is;
- beargumenteren in hoeverre controle en privacy elkaar ondersteunen of ondermijnen.

Te denken valt aan:

- een lijst maken van wat tot de persoonlijke levenssfeer behoort en beschermd zou moeten worden;
- een gesprek voeren over de vraag of dataïsme de betekenis van de persoonlijke levenssfeer verandert doordat steeds meer persoonsgegevens worden verzameld en geanalyseerd;
- een dialoog voeren over de vraag in hoeverre data en algoritmen de manier veranderen waarop wij de werkelijkheid ervaren, kennen en beoordelen;
- een filosofisch essay schrijven over de vraag welke betekenis privacy en beslotenheid hebben in een samenleving waarin transparantie steeds belangrijker wordt, naar aanleiding van het essay *De transparante samenleving* van Byung-Chul Han (2014).

Eindterm 31**De leerling werkt aan een eigen visie op de ideale samenleving. (E)**

Het gaat hierbij om:

- oriënteren op filosofische opvattingen over de ideale samenleving;
- verkennen van voorwaarden die een samenleving rechtvaardig kunnen maken;
- afwegen welke waarden en principes richtinggevend zijn voor een ideale samenleving;
- reflecteren op vooronderstellingen en implicaties van de eigen visie.

Te denken valt aan:

- lezen van tekstfragmenten uit Plato's *Politeia* en B.F. Skinners *Walden Two* (1948), om inspiratie op te doen voor het vormen van je visie op de ideale samenleving;
- een gesprek voeren over wat je beschouwt als voorwaarden van een goede samenleving, naar aanleiding van de capabilities die Martha Nussbaum en Amartya Sen beschrijven in 'Creating capabilities: The human development approach' (2011);
- een utopische en een dystopische digitale samenleving ontwerpen en deze presenteren vanuit de doorleefde ervaring van een fictieve bewoner;
- een essay schrijven waarin je op basis van je eigen ervaringen en observaties reflecteert op emancipatie, aan de hand van Mary Wollstonecrafts *A Vindication of the Rights of Men* (1790), Olympe de Gouges' *Déclaration des droits de la Femme et de la Citoyenne* (1791) en Sojourner Truths *Ain't I a Woman?* (1851).

Subdomein E2 Hoe krijgen het sociale en het politieke vorm?

Eindterm 32

De leerling toont inzicht in contractfilosofische opvattingen. (B)

Het gaat hierbij om:

- uitleggen van verschillende opvattingen over de natuurtoestand;
- uitleggen hoe macht gelegitimeerd wordt door het sociaal contract;
- evalueren van contractfilosofische opvattingen op consistentie en aannemelijkheid.

Te denken valt aan:

- een samenvatting maken van de contractfilosofische opvattingen van Thomas Hobbes, John Locke en Jean-Jacques Rousseau;
- de natuurtoestand simuleren in een rollenspel, aan de hand van *At Play in the State of Nature: Assessing Social Contract Theory Through Role Play* (2001) van C.M. Bellon.

Eindterm 33

De leerling toont inzicht in filosofische opvattingen over rechtvaardigheid. (B)

Het gaat hierbij om:

- uitleggen van filosofische opvattingen over rechtvaardigheid;
- evalueren van deze opvattingen op consistentie en aannemelijkheid.

Te denken valt aan:

- een samenvatting maken van de opvatting over rechtvaardigheid van John Rawls;
- een essay schrijven over de implicaties van opvattingen over rechtvaardigheid voor verschillende menselijke en niet-menselijke betrokkenen;
- een debat voeren over het limiteren van de welvaart van de allerrijksten, aan de hand van *Limitarisme: Pleidooi tegen extreme rijkdom* (2023) van Ingrid Robeyns;
- het gedachte-experiment van de sluier van onwetendheid van John Rawls simuleren bij het teruggeven van toetsresultaten, aan de hand van *Learning from exam results: A unique experiment that stimulates critical thinking* (2010) van Craig Barkacs en Linda Barkacs.

Domein F Wisselend onderwerp

Eindterm 34

De leerling toont inzicht in filosofische posities binnen een wisselend onderwerp. (B)

Het gaat hierbij om:

- uitleggen van filosofische posities die relevant zijn voor inzicht in het wisselende onderwerp;
- analyseren van de argumentatie binnen filosofische posities;
- vergelijken van posities op vooronderstellingen en implicaties;
- verbanden leggen tussen posities uit verschillende filosofische domeinen;
- evalueren van filosofische posities.

Te denken valt aan:

- een samenvatting maken van relevante filosofische posities en de argumentaties daarbinnen;
- een schematische weergave maken waarin dwarsverbanden worden gelegd tussen posities uit verschillende filosofische domeinen en de nieuwe posities uit het wisselende onderwerp.

Eindterm 35**De leerling toont inzicht in en geeft betekenis aan filosofische begrippen binnen een wisselend onderwerp. (B)**

Het gaat hierbij om:

- onderzoeken hoe filosofische begrippen een nieuwe of andere betekenis krijgen in het licht van nieuwe ontwikkelingen;
- verbanden leggen tussen begrippen uit verschillende filosofische domeinen;
- definiëren van filosofische begrippen die relevant zijn voor het wisselende onderwerp.

Te denken valt aan:

- onderzoeken, definiëren en herdefiniëren van filosofische begrippen die relevant zijn voor inzicht in verschillende kwesties binnen het wisselende onderwerp;
- een filosofische woordenlijst aanleggen van relevante begrippen;
- een schematische weergave maken waarin dwarsverbanden worden gelegd tussen begrippen uit verschillende filosofische domeinen en de nieuwe posities binnen het wisselende onderwerp.

Eindterm 36**De leerling interpreteert en evalueert primaire filosofische teksten die behoren tot een wisselend onderwerp. (B)**

Het gaat hierbij om:

- benoemen van de filosofische vraag die ten grondslag ligt aan een tekst;
- interpreteren van filosofische begrippen in hun onderlinge samenhang;
- reconstrueren van de argumentatie die in de tekst is ontwikkeld;
- evalueren van de tekst in relatie tot de filosofische vraag in de context van het wisselende onderwerp.

Te denken valt aan:

- primaire filosofische tekstfragmenten lezen die relevant zijn voor inzicht in verschillende kwesties binnen het wisselende onderwerp;
- een filosofische tekst lezen door deze te beschouwen als een bondgenoot, zoals beschreven door Martha Nussbaum in *Wat liefde weet: emoties en moreel oordelen* (1990).

Bijlage - Begrippenlijst

Hieronder lees je de vakspecifieke begrippen en hun omschrijving. Deze omschrijvingen zijn bedoeld voor leraren om de bedoeling en inhoud van het conceptexamenprogramma te begrijpen.

Begrip	Omschrijving
Dialogoog	Een filosofische dialogoog is een onderzoekend gesprek waarin deelnemers gezamenlijk betekenis geven aan een filosofische vraag door ervaringen, argumenten en perspectieven met elkaar te bespreken.
Noodzakelijke en voldoende voorwaarden	Noodzakelijke en voldoende voorwaarden zijn voorwaarden waarmee kan worden onderzocht wat minimaal vereist is en wat op zichzelf voldoende is om een begrip of verschijnsel af te bakenen.
Perspectief	Een perspectief is een samenhangend denkkader van waaruit een vraag wordt gesteld, geïnterpreteerd, beoordeeld en beantwoord.
Positie	Een positie is een expliciet ingenomen standpunt, dat met argumenten wordt verdedigd.
Wereldfilosofieën	Wereldfilosofieën omvatten filosofische tradities uit verschillende delen van de wereld en bieden uiteenlopende perspectieven op fundamentele filosofische vragen. De term benadrukt dat filosofie niet uitsluitend een westerse aangelegenheid is, maar wereldwijd in diverse denktradities is ontwikkeld.

Als landelijk expertisecentrum richt SLO zich op de ontwikkeling van het curriculum in het primair, speciaal en voortgezet onderwijs in Nederland. We werken met het onderwijsveld aan de doelen, kaders en instrumenten waarmee scholen hun opdracht vanuit een eigen visie kunnen vervullen.

We brengen praktijk, beleid, maatschappelijke ontwikkelingen en onderzoek samen en stellen onze expertise beschikbaar aan onderwijs en overheid, bijvoorbeeld in de vorm van leerplannen, tools, voorbeeldlesmaterialen, conferenties en rapporten.

Bezoekadres
Stationsplein 1
3818 LE Amersfoort

Postadres
Postbus 502
3800 AM Amersfoort

T +31 (0)33 484 08 40
E info@slo.nl
W www.slo.nl

 [company/slo](https://www.linkedin.com/company/slo)